

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

О. І. Котикова, д. е. н., доцент

Миколаївський національний аграрний університет

М. М. Бабич, к. е. н.

Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського

Визначено етапи розвитку кооперативного руху в Україні. Досліджено сучасний стан та проблеми розвитку обслуговуючої кооперації у сільському господарстві країни. Обґрунтовано необхідність та перспективи розвитку обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів в Україні.

Постановка проблеми. Важливою складовою здійснення аграрних перетворень є розбудова кооперативного руху на селі. Кооперування є логічною стадією подальшого розвитку реформ, що стає можливим завдяки виникненню значної кількості незалежних приватних товаровиробників-власників, які мають спільні економічні інтереси у здійсненні ринкової діяльності. Це відкриває можливості утворення нової організаційної структури сільського господарства, побудованої «знизу до верху» на таких фундаментальних засадах ринкової економічної системи і демократичного суспільства, як визнання виключної важливості інституту приватної власності, провідна роль індивідуального матеріального інтересу, реалізація можливості економічного вибору, розвиток здорової конкуренції, обмеження державного втручання та адміністративного регулювання в агропромисловому комплексі. Однак розвиток кооперації на селі йде повільно, що пов'язано з низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що в сучасних умовах досить гостро стоїть питання щодо відродження сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Зокрема цій темі присвятили свої праці вчені-аграрники В. В. Гончаренко, В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, А. О. Пантелеймоненко, В. О. Цимбал та інші [1; 2; 3; 4; 5]. Водночас триваючі процеси ринкової трансформації аграрного сектора української економіки зумовлюють необхідність системних наукових досліджень досвіду діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які в ринкових умовах виконують специфічну соціально-економічну місію, пов'язану із забезпеченням своїх членів – сільськогосподарських товаровиробників – необхідними послугами на неприбуткових засадах,

чим суттєво послаблюють окремі негативні аспекти ринкових відносин і підвищують соціальну спрямованість та ефективність ринкової економіки.

Мета та методика дослідження. Метою дослідження є визначення етапів розвитку кооперативного руху в Україні, аналіз сучасного стану обслуговуючої кооперації у сільському господарстві України та обґрунтування перспектив її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи є важливою складовою ринкових систем більшості країн світу, тоді як актуальність їхнього розвитку в Україні недооцінюється внаслідок допущених у минулому деформацій та дискредитації кооперативної ідеї псевдокооперативним рухом періоду перебудови наприкінці 80-х років ХХ ст.

Першою селянською організацією з ознаками кооперації в Україні було кредитне товариство засноване у Полтаві у 1869 р. Але сільськогосподарська кооперація в Україні почала з'являтися лише за часів століпінської реформи. На початку 1915 р. з 3750 сільськогосподарських кооперативів, створених в Російській імперії, в Україні діяло 1500. У цей час основними типами кооперативних організацій були кооперативні товариства. Прикладом такого товариства було Полтавське сільськогосподарське товариство. Однак розквіт кооперації на тривалий час був затриманий першою світовою війною, жовтневою революцією 1917 р. і громадянською війною. Відродженню сільськогосподарської кооперації в Україні сприяла нова економічна політика (НЕП). Завдяки новій економічній політиці активно почали відроджуватися кооперативи ринкового типу. Кількість первинних кооперативних товариств зросла з 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р., кооперативних спілок – з 68 до 114. На початок 1930 р. в Україні працювали 4 тис. багатофункціональних кооперативів, 691 кредитне товариство, 1191 кооператив буряководів, 390 молочарських і м'ясних кооперативів, 102 кооперативи у птахівництві. З кінця 1920-х рр. кооперативні організації почали все більше набувати ознак державних структур. Остаточо занепад кооперативної ідеї визначився у 1927 р. з прийняттям рішення про колективізацію сільського господарства і насильницьку організацію колгоспів [6].

Нового поштовху розповсюдження кооперативної ідеї в Україні набуло після прийняття в 1997 р. Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (469/97-ВР) [7]. У цей час перевага надавалась кооперативам зерно-переробного напрямку, зі спільного використання техніки, матеріально-технічного постачання,

молочарським кооперативам і тим, що надають інформаційно-консалтингові послуги. Найбільш відомими з них були кооперативи «Глобинський Пул» Глобинського району Полтавської області, «Братковецький» Городоцького району і «Тейсарівський» Жидачівського району Львівської області, «Агроком» Любашівського району і «Буджацький фермер» Арцизького району Одеської області, «Простір» Згурівського району Київської області, «Західний» Рівненського району Рівненської області та інші. На жаль, з семи названих кооперативів станом на 11.03.2013 р. лише три функціонують, а решта чотири або змінили вид діяльності, або взагалі припинили свою діяльність. Але необхідно враховувати, що процес кооперування має проходити крізь свідомість людей, оскільки він неможливий без їх власного переконання, взаємної довіри і неабиякої особистої віддачі, а тому вимагає певного часу.

Наступний етап у розвитку кооперативного руху в Україні пов'язаний з реалізацією Програми підвищення рівня життя сільського населення в Україні (URLP) – програми DFID, яка розпочала свою діяльність у листопаді 2001 р. За сприяння зазначеної програми був створений Макарівський сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Макарівський сільський сервісний центр», що успішно працює у Київській області, а також сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи у Донецькій та Одеській областях. Через утворені у пілотних регіонах дорадчі служби, обслуговуючі кооперативи, кредитні спілки, маркетингові та інформаційні системи, громадські організації, які вирішують соціальні проблеми села, третейські суди селяни отримали доступ до нових технологій, матеріальних ресурсів, технічних засобів, ринків збуту, економічної та юридичної інформації, вирішення спорів. Відновлено роботу об'єктів соціальної сфери.

Особливість даного етапу полягає в тому, що розвиток обслуговуючих кооперативів пов'язаний з проблемами бідності, неможливістю домогосподарств самостійно вирішувати ряд питань не лише виробничого, але й побутового характеру, постійно зростаючим рівнем безробіття на селі, в той час, як на першому етапі головною об'єднуючою складовою для сільськогосподарських товаровиробників були проблеми матеріального та фінансового забезпечення. Відтак позбавилися кооперативні процеси саме серед власників особистих підсобних господарств. Наприклад, у Львівській області створено понад 40 молочарських кооперативів. В історичному плані це – традиційна, але незаслужено забута форма кооперації українських селян. Вигода від неї очевидна: стабільний канал реалізації

продукції, можливість відстоювати прийнятні ціни за продукцію, зосередити більше уваги на виробництві і домашньому господарстві, уникнути втрати часу на реалізацію продукції, розпочати власну переробку сировини, поліпшити племінну справу.

На даному етапі становлення кооперативного руху у сільському господарстві, зважаючи на проблеми селянства, створення кооперативів власників особистих підсобних господарств розглядається як стратегічний напрям розвитку сільських територій в цілому та сільськогосподарського виробництва зокрема. Починаючи з 2001 р. кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у країні зросла на 548 одиниць і становить 920 кооперативів. Таким чином, зростання частки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у загальній їх кількості по Україні за період з 2006 р. по 2011 р. склало 1,5 в. п. (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка кількості кооперативів за видами в Україні
(станом на початок року)**

Показник	2001р.	2006р.	2010р.	2011р.	2012р.	2012 р. до 2001р., %
Кооперативів – усього, од.	29892	30790	35063	34772	34164	114,3
у тому числі:						
виробничі	3107	2556	2461	2469	2492	80,2
обслуговуючі	11100	16645	22620	21797	21050	189,6
споживчі	-	215	591	660	732	340,5
сільського сподарських виробничі	-	1324	1401	1355	1307	98,7
сільського сподарських обслуговуючі	-	372	759	838	920	247,3
Частка кооперативів у загальній кількості суб'єктів ЄДРПОУ, %	3,6	2,9	2,8	2,7	2,6	-1,0 в.п.
Частка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у загальній кількості кооперативів, %	-	1,2	2,2	2,4	2,7	1,5 в.п.

Найбільша кількість кооперативів налічується у Житомирській (104), Вінницькій (84), Івано-Франківській (67) областях та АР Крим (64). Деякі регіони демонструють зацікавленість у розвитку кооперації на селі, внаслідок чого кількість СОК зростає. Зокрема, у Волинській області – на 24 одиниці, у Полтавській області – 16 одиниць, у Житомирській – 8 одиниць. Найбільше серед сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів багатофункціональних та сервісних – відповідно майже 45 та 28%, а найменше – постачальницьких (2,3%) (табл. 2). При цьому за всіма типами, крім заготівельно-збутових, спостерігається ріст кількості СОК в динаміці.

Таблиця 2

**Динаміка кількості кооперативів за типами в Україні
(станом на початок року, од.)**

Тип обслуговуючих кооперативів	2008р.	2010р.	2011р.	2012р.		2012 р. до 2008р., %
				од.	%	
Переробні	66	63	69	71	6,7	107,6
Заготівельно-збутові	143	136	1448	138	13,0	96,5
Постачальницькі	19	26	29	24	2,3	126,3
Сервісні	277	278	285	296	28,0	106,8
Багатофункціональні	421	441	457	475	44,9	112,8
Інші	44	48	49	54	5,1	122,7
Усього	970	992	1037	1058	100,0	109,1

Активізація кооперативних процесів є адекватною реакцією на зменшення регулюючої ролі виконавчої влади, що є закономірним явищем в умовах ринкової трансформації національної економіки України. Та попри позитивну тенденцію щодо створення нових кооперативів вести мову про ефективність кооперативної діяльності в Україні в цілому складно: по-перше, їх кількість ще далека від показників 1930-х рр. минулого сторіччя; по-друге, відсутність офіційної статистичної інформації про діяльність обслуговуючих та виробничих сільськогосподарських кооперативів не дає можливість зробити відповідні висновки. Між тим, за неофіційними даними, серед створених сільськогосподарських кооперативів значна частина таких, які фактично існують лише на папері.

Небажання селян вступати до кооперативів пов'язують з рядом проблем, які, на нашу думку, або вже вирішуються, або можуть бути вирішеними за певних умов в найближчій перспективі. Розглянемо такі проблеми та шляхи їх вирішення.

1. Тривалий час утворення кооперативів гальмувалося через недосконалість законодавства і подвійне оподаткування. У минулому

році на виконання Національного плану дій на 2012 р. щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та з метою створення сприятливих умов і стимулів для розвитку сільськогосподарської кооперації Мінагрополітики України розроблено та Верховною Радою України прийнято Закон України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Цим законом уперше визначено сукупність ознак, за якими СОК вважається неприбутковою організацією; встановлюється, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не є власниками сільськогосподарської продукції, виробленої його членами, а власниками такої продукції є члени кооперативу; надходження, одержані сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом від збуту (продажу) сільськогосподарської продукції за дорученням своїх членів, не є його доходами. Все це унеможливило подвійне оподаткування членів кооперативів і стане передумовою внесення відповідних змін до податкового законодавства та підставою для внесення СОК до Реєстру неприбуткових організацій.

2. Неадекватне розуміння суті сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що бере свій початок з часів колективізації сільського господарства. Ототожнення колективних господарств з кооперативами призвело до того, що навіть сьогодні багато людей не розуміють принципової різниці між цими двома формами господарювання. Подолання цього стереотипу мислення є дуже складним завданням, оскільки колективні господарства дійсно у своїй діяльності мали певні ознаки кооперативної організації. Але є суттєві відмінності між цими формами організації діяльності: по-перше, основною метою діяльності колективного сільськогосподарського підприємства є отримання прибутку, в той час, як для сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу метою є максимізація доходів своїх членів-клієнтів шляхом надання їм послуг, як правило, за собівартістю; по-друге, участь в управлінні для членів СОК є демократичною (один член – один голос); по-третє, крім економічних, СОК ставить і соціальні цілі – соціальний захист своїх членів; по-четверте, клієнтами СОК є не споживачі загалом, а члени-власники кооперативу; по-п'яте, ціноутворення в кооперативі відбувається за собівартістю. З метою підвищення рівня знань сільгоспвиробників щодо суті, призначення і міжнародних принципів кооперації, за дорученням Міністра аграрної політики та продовольства України, в університетах, підпорядкованих

Мінагрополітики, створено регіональні центри сільського розвитку, активно розвиваються консультаційні служби. Вчені ради університетів закріпили студентів за сільськими громадами для моніторингу їх розвитку та написання курсових, дипломних, наукових робіт на основі місцевих матеріалів. Дорадчі служби 69 областей мають у своєму складі висококваліфікованих, досвідчених професійних сільськогосподарських дорадників та експертів-дорадників, які надають дорадчі послуги з питань освоєння належної сільськогосподарської практики і сучасних технологій ведення сільськогосподарського, в т. ч. органічного виробництва, дотримання стандартів якості та безпеки сільськогосподарської продукції, інфраструктури сільського аграрного туризму, формування мережі збуту сільськогосподарської продукції на кооперативних засадах, маркетингу, бухгалтерської і статистичного обліку, агрономії, впровадження нових технологій виробництва продукції тваринництва.

3. Складність процесу створення кооперативних організацій в тому, що держава і уряд не можуть брати в ньому безпосередню участь. Кооперативи можуть виникнути і розпочати свою роботу лише тоді, коли самі учасники кооперації виявлять своє бажання і здійснять відповідні організаційні заходи. Проте держава не може залишатися осторонь розвитку кооперативних процесів у сільському господарстві і повинна сприяти їм шляхом створення відповідних умов та всебічного заохочення. Тим самим здійснюватиметься реальна та ефективна політика економічної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та їх соціальний захист. Для координації зусиль щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації необхідний обґрунтований і послідовний комплекс дій. Саме з цією метою за дорученням Міністра аграрної політики та продовольства Миколи Присяжнюка було здійснено глибокий аналіз стану сільського розвитку України працівниками міністерства, науковцями, освітянами та міжнародними експертами, що посприяло появі стратегічної ініціативи «Рідне село» [8]. 15 травня Міністр аграрної політики та продовольства України презентував Стратегію соціально-економічного розвитку сільських територій «Рідне село». Державну підтримку для обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів в межах ініціативи «Рідне село» передбачено за двома напрямками: фінансовий лізинг техніки, обладнання та устаткування для вирощування свиней та виробництва продукції тваринництва; компенсація вартості сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування вітчизняного виробництва. Для господарств населення, фермерських господарств та

сільськогосподарських виробничих кооперативів, які можуть утворювати СОК, державна підтримка ведеться за декількома напрямками: створення насаджень та компенсація вартості обладнання у садівництві, виноградарстві та ягідництві, хмелярстві; часткове відшкодування витрат на закупівлю установки індивідуального доїння; дотації за приріст корів молочного напрямку продуктивності власного відтворення; часткове відшкодування вартості закуплених племінних телиць, нетелей та корів молочного, м'ясного та комбінованого напрямку; дотації за утримання та збереження молодняку ВРХ;

4. Найбільшою проблемою розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів вважають відсутність достатніх фінансових та матеріально-технічних ресурсів. Але це далеко не так. Без вирішення організаційних та кадрових питань ніякі кошти не принесуть бажаного результату, гірше того – вони будуть загублені через невдале адміністрування. І навпаки, успішне вирішення перелічених головних питань обов'язково сприятиме подоланню всіх перешкод на шляху формування та розвитку кооперативу, в т. ч. і вирішенні фінансових проблем та проблем формування матеріально-технічної бази. Адже через вкрай низьку соціальну активність сільського населення особливо важливою складовою успішної діяльності кооперативу є його соціальний капітал, тобто дійова ініціативна команда (актив) з членів кооперативу, яка зможе генерувати та впроваджувати в життя навіть нереальні на перший погляд проекти. Так само складним є підбір менеджером майбутнього кооперативу досвідченого, енергійного економіста, який би взяв на себе весь тягар формування бізнес-програми кооперативу, її виконання при обмежених ресурсах та величезному бажанні (сподіванні) членів кооперативу отримати значний спектр послуг. Однак організаційні та кадрові питання, скоріш за все будуть зняті, якщо прийде розуміння соціальних можливостей та економічних переваг для громади через створення та функціонування сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

Розвиток обслуговуючої кооперації є логічним етапом розбудови ринкової економічної системи у сільському господарстві. Виключно важлива роль обслуговуючої кооперації підтверджена досвідом розвинутих країн і власним досвідом доколективізаційного періоду:

- світовий досвід доводить, що кооперативні обслуговуючі та виробничі об'єднання за своїми принципами найбільше відповідають завданням розвитку громад. Збереження власності на майно кожного члена кооперативу та справедливий розподіл заробленого, прозорість діяльності і колективне прийняття рішень породжує почуття

відповідальності кожного за себе та громаду. Генеральна Асамблея ООН оголосила минулий 2012 р. Міжнародним роком кооперативів, відзначаючи виключно важливу роль кооперативів в зниженні рівня бідності, насамперед, серед сільського населення. Кооперативи різних секторів економіки в усьому світі налічують майже 1 млрд. осіб, а це – сьома частина населення. Кооперативи активно розвиваються у понад 100 країнах, і, за оцінками експертів, вони створили понад 100 млн робочих місць. У країнах Західної Європи кооперативи виробляють до 50% продукції харчової промисловості. Наприклад, у Фінляндії – 40%. У Євросоюзі через кооперативи реалізується 60% товарної продукції аграрного сектора, у скандинавських країнах – 80%, в Японії та Китаї – 90%. У Європі кооперація забезпечує основні канали збуту продукції. Зокрема, у Скандинавії – 70%, у Нідерландах – 65%, у Німеччині, Франції – 52-55%. У першу чергу, кооперуються дрібні виробники молока, овочів, фруктів [9];

- обслуговуюча кооперація об'єднує товаровиробників у їх ринковій діяльності на основі добровільного залучення до процесів вертикальної інтеграції на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва. Вона покликана надати їм можливість отримувати прибутки не тільки безпосередньо від сільськогосподарського виробництва, але й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, брати участь у великомасштабному бізнесі, використовувати професійних управлінців, розподіляти ризик, контролювати канали збуту своєї продукції і матеріально-технічного постачання, впливати на ціни шляхом формування великих партій продукції і застосування сучасних маркетингових методів та технологій, бути рівноправними партнерами у конкурентному ринковому середовищі;

- важливим завданням обслуговуючої кооперації сільськогосподарських товаровиробників є протистояння безконтрольному розповсюдженню непродуктивного торговельно-посередницького бізнесу, що «знекровлює» сільське господарство, сприяючи відтоку фінансових ресурсів з агропромислового виробництва і посилюючи проблему диспаритету цін через встановлення непомірно високих цін на матеріально-технічні ресурси і безпідставно занижених цін на сільськогосподарську продукцію. Найефективніший спосіб боротьби з посередництвом – це розвиток альтернативної структури обслуговування агропромислового комплексу на кооперативних засадах, яку контролюватимуть і якою володітимуть ті, хто нею користуватиметься, тобто сільськогосподарські товаровиробники, але без усунення ринкових посередників взагалі, оскільки без них неможливе існування ринкової

економічної системи. Необхідно лише обмежити їх вплив з метою встановлення ринкової рівноваги і розвитку конкуренції в інтересах піднесення сільського господарства;

- в умовах, коли частка особистих селянських господарств становить більше 80% виробництва картоплі, овочів, плодів та ягід, молока, вовни та меду, розвиток бізнесу на кооперативних засадах може стати надійною основою інтеграції вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників продукції, підприємств із її заготівлі, зберігання і промислової переробки, а також торгівлі, спрямовуючи її насамперед на спільне об'єднання зусиль для досягнення економічної заінтересованості кожного суб'єкта господарювання;

- кооперація здатна вирішити питання працевлаштування та забезпечення гідного рівня доходів селян. В Україні на селі проживає майже третина всього населення країни, при цьому частка сільського населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, складає 26,6%; рівень оплати праці тих жителів сільської місцевості, які працюють, в середньому становить близько 2023 грн на місяць, що складає 67% середнього рівня зарплати в Україні і є найнижчою серед усіх видів діяльності; близько 26% працездатних селян (майже 2 млн осіб) не мають постійної роботи; близько 1 млн осіб найактивніших працездатних селян виїхало на заробітки закордон.

Які ж перспективи розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації в Україні? За запитом через пошук у ЄДР (ДП «Інформаційно-ресурсний центр») серед перших 20-и запитів про СОК у процесі припинення діяльності перебуває 6 кооперативів різних типів, тобто 30%. Та попри всі песимістичні прогнози щодо розвитку кооперації, у т. ч. і самих сільськогосподарських виробників, навряд чи вдасться реалізувати більш дієвий та ефективний механізм вирішення проблем селянства зважаючи на сучасні тенденції розвитку економіки в Україні та світі. Адже, крім проблем незайнятості та бідності сільського населення, з розвитком ринкової економіки з'явилися і інші, зокрема: збільшення кількості супермаркетів, до яких дрібний виробник не може потрапити без формування якісних товарних партій продукції; формування такого продукту харчування, як напівфабрикати, але кожен селянин не зможе встановити у себе обладнання для фасування та пакування продукції – лише через об'єднання; бізнесова орієнтація, глобалізація виробництва – виробництво може бути прибутковим лише з передпродажною підготовкою та каналами збуту. Тому немає іншого шляху для наших дрібних сільгоспвиробників, ніж об'єднання.

Висновки. Відродження і розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні – це складна соціально-економічна проблема. Але вона має й багато інших аспектів: організаційний, фінансово-економічний, психологічний, юридичний і навіть політичний. Вирішення цієї проблеми неможливе без чіткого розуміння суті та принципів кооперативних організацій, розбудови кооперації на селі як складової аграрної політики держави, створення відповідної законодавчої бази і здійснення необхідних організаційних заходів. Водночас дослідження підтверджують своєчасність, необхідність та перспективність розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації як дієвого механізму стимулювання розвитку українського села.

Список використаних джерел

1. Гончаренко В. В. Розвиток кредитних спілок України в умовах фінансової кризи / В. В. Гончаренко // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України: Серія: Економічні науки. – 2010. – №3 (42). – С.71–78.
2. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
3. Молдаван Л. В. Роль кооперативів у подоланні сільської бідності / [Л. В. Молдаван, Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова] // Економіка АПК : міжнар. наук.-вироб. журн. – 2010. – № 11. – С. 121–129.
4. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
5. Цимбал В. О. Проблеми розвитку обслуговуючої кооперації на селі / В. О. Цимбал // Агроінком. – 2011. – №4–6. – С.72–80.
6. Куєвда Н. В. Сільськогосподарська кооперація – минуле, фактичний стан і погляд у майбутнє / Н. В. Куєвда // Матеріали I Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції «Актуальні питання сучасної економіки», 20–22 січня 2010 р. – Умань : СПД Сочінський, 2010. – Ч.1. – С. 67–69.
7. Про сільськогосподарську кооперацію: Закону України № 469/97-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>
8. Ініціатива «Рідне село». Практичні кроки. Господарства населення та сільськогосподарська кооперація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3389>.
9. Гриценко М. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи / М. Гриценко [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://galinfo.com.ua/news/108592.html>.